

Elżbieta Stach, elzbieta.stach@uj.edu.pl

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński

Wykorzystanie potencjału militarno-historycznego dla potrzeb turystyki na przykładzie Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w województwie małopolskim

Słowa kluczowe: obiekty i miejsca militarno-historyczne, militarna turystyka kulturowa, szlak tematyczny, *memory boom*, Małopolska

Streszczenie:

W ostatnim czasie, znajdujące się w Polsce dziedzictwo militarno-historyczne, stało się podstawą tworzenia nowych produktów turystycznych, przyczyniających się do zwiększenia ruchu turystycznego. Jednym z przykładów wykorzystania tego typu obiektów i miejsc jest utworzenie na ich bazie szlaku tematycznego. W artykule przedstawiono przebieg małopolskiego odcinka Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej, którego powstanie związane było ze stuletnią rocznicą wybuchu „wielkiej wojny”. Przeprowadzona inwentaryzacja obiektów i miejsc militarno-historycznych szlaku pozwoliła na ich analizę i ocenę stanu.

Wprowadzenie

Obiekty i miejsca militarno-historyczne, zaliczane do dziedzictwa kulturowego są elementem przyczyniającym się do rozwoju różnych form turystyki. Z uwagi na ich związek z przeszłością pełnią ważną rolę w rozwoju turystyki o charakterze poznawczym i historycznym – w literaturze przedmiotu określanej jako militarna turystyka kulturowa [Jędrusiak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 14]. Widoczne we współczesnym krajobrazie liczne budowle obronne, pola bitew i cmentarze wojenne są świadectwem zarówno wzniosłych, bohaterskich czynów, jak i tych tragicznych. Są zatem ponadczasową informacją o przeszłych wydarzeniach – nośnikiem tożsamości wpisanym na stałe w krajobraz. Posiadają również symboliczny charakter, przez co nadają przestrzeni szczególnego znaczenia [Chylińska 2013, s. 14]. Wszystkie te miejsca, określane jako pomniki wojny, odgrywają ważną rolę w życiu społeczeństw, stanowiąc źródło zaspokajania społecznej potrzeby pamięci zbiorowej.

W wielu krajach wzrost zainteresowania militariami, wojskowością i celebrowaniem wydarzeń historycznych, określany jako *memory boom*, przyczynił się do zwiększenia działań na rzecz ochrony obiektów militarno-historycznych i zintensyfikował proces przekształcania ich w atrakcje turystyczne [Stephens 2010, s. 637]. Sprawił także, że w powszechnej świadomości zaczęto traktować je jako dziedzictwo. Z roku na rok popularność tych obiektów wzrasta, a zarządcy, wykorzystując tę tendencję, poszukują możliwości ich odpowiedniego zagospodarowania. Od wielu lat pojawiają się nowe projekty adaptacji kolejnych obiektów i miejsc militarno-historycznych, mające na celu ich wykorzystanie dla potrzeb turystyki, rekreacji czy szeroko rozumianej działalności kulturalnej [Chylińska 2006; Stach 2013; Wilkaniec, Chojnacka 2009]. Ważną przy tym rolę pełni funkcja jaką posiadały i znaczenie jakie odegrały w przeszłości, a także – ze względu na konieczność generowania ruchu turystycznego – ich położenie czy dostępność komunikacyjna.

Największe problemy z zagospodarowaniem turystycznym mają obiekty mało znane, a także mocno zniszczone i zdewastowane. Z problemem tym borykają się również te, które zlokalizowane są w mało popularnych miejscowościach. Dlatego też jednym z możliwych,

a nawet pożądanym rozwiązaniem jest włączenie ich jako atrakcji do szlaku turystycznego, celem przyciągnięcia potencjalnego turysty. Takie rozwiązanie może, zgodnie z ideą zrównoważonego rozwoju, przynieść korzyści w wielu wymiarach. Dla miast i regionów będzie to szansa na zwiększenie ruchu turystycznego, co może spowodować wzrost dochodów – zarówno dla samorządów (właścicieli), jak i zatrudnionych przy jego obsłudze mieszkańców. Pozwoli także na wykreowanie nowych atrakcji militarno-historycznych i zachowa je w jak najlepszym stanie materialnym. Zwiększy także świadomość dziejową – zwłaszcza w odniesieniu do wychowania patriotycznego młodego pokolenia.

Wśród powstałych w ostatnim czasie na terenie Polski szlaków o tematyce militarno-historycznej, na szczególną uwagę – ze względu na swoją rangę i zasięg – zasługuje Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. Jego trasa przebiega przez osiem województw, a każde z nich jest odpowiedzialne za koordynację prac na swoim odcinku. Znaczące postępy w realizacji tego projektu poczyniono w województwie małopolskim.

Celem artykułu jest przedstawienie zagospodarowania miejsc i obiektów militarno-historycznych znajdujących się na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. Niniejsza trasa turystyczna powstała w celu przywrócenia pamięci o wydarzeniach rozgrywających się tu w przeszłości, a mających wpływ na losy Polski i tej części Europy. Do powstania szlaku przyczyniła się także, obchodzona w 2014 r., setna rocznica wybuchu I wojny światowej.

Obiekty i miejsca militarno-historyczne w turystyce

Pod koniec XX wieku w Polsce nastąpiło znaczne zainteresowanie problematyką zagospodarowania obiektów i miejsc militarno-historycznych, a tym samym możliwościami ich wykorzystania dla potrzeb turystyki [Bogdanowski 1996; Fuglewicz 1995; Molski 2007]. Ważnym kierunkiem podejmowanych inicjatyw były działania sformułowane w dokumentach Rady Europy oraz UNESCO, które wskazywały na konieczność zachowania ich dla przyszłych pokoleń jako ważnego świadectwa minionych dziejów. W Polsce szczególnie dużą rolę w popularyzowaniu tych działań odgrywa między innymi Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (ICOMOS).

Obiekty i miejsca militarne ze względu na unikalny charakter uważane są za dobra kultury materialnej. Natomiast dzięki temu, że zachowują pamięć o wydarzeniu i przekazują ją następnym pokoleniom są traktowane także jako dorobek kultury duchowej. Lawin i Stasiak [2009, s. 129-130] do atrakcji o charakterze militarno-historycznym zaliczają: budowle obronne, pola bitew, muzea wojskowe (lub inne muzea gromadzące większe zbiory militarne), pomniki upamiętniające historyczne wydarzenia, miejsca związane z wybitnymi dowódcami wojskowymi, mogiły i cmentarze wojenne oraz imprezy o tematyce militarnej.

Light [2000, s. 160] wskazuje, że wyjazdy polegające na poznawaniu tego typu dziedzictwa kulturowego, sprzyjają realizacji najważniejszych funkcji turystyki, a mianowicie funkcji edukacyjnej i wychowawczej. Z kolei ze względu na różnorodny profil osób podróżujących w ramach militarnej turystyki kulturowej, grupy turystów można podzielić na turystów o specjalnych zainteresowaniach militarnych – pasjonatów militariów i wojskowości (podróżujących w ramach tzw. *specific cultural tourism*) oraz na turystów kulturowych, którzy zwiedzają te obiekty w celach poznawczych i edukacyjnych lub obiekty te są częścią podejmowanych przez nich podróży (podróżujących w ramach tzw. *general cultural tourism*) [Chylińska 2013, s. 7]. Potrzeba zwiedzania wynikać może zatem z chęci poznania historii, zobaczenia inscenizacji lub rekonstrukcji historycznej, a także poszukiwania różnych doznań emocjonalnych czy przeżycia dreszczyku emocji. Motywacja może też wynikać z potrzeby oddania hołdu poległym i wówczas określana jest jako chęć obcowania z przestrzenią

naznaczoną śmiercią, co przejawia się zwłaszcza w odniesieniu do osób zwiedzających cmentarze wojenne w ramach tanatoturystyki [Seaton 1999; Tanaś 2013].

Dunkley i in. [2011, s. 863] wskazują, że wśród podróżujących do miejsc, gdzie rozgrywały się bitwy są osoby, które cechuje silny związek emocjonalny z rozgrywanymi tam wydarzeniami. Przeprowadzone przez autorów badania wykazały, że głównym powodem odwiedzania tych miejsc są ich osobiste przeżycia, a także chęć uczczenia pamięci poległych. Autorzy zwracają również uwagę, że ta grupa turystów swoją podróż traktuje jako formę pielgrzymowania. Na osobisty związek z odwiedzanym miejscem wskazują również Cheal i Griffin [2013, s. 237] oraz Hyde i Harman [2011, s. 1349].

Dla prawidłowego rozwoju turystyki, bez względu na jej formę czy profil turysty, ważne jest także podejmowanie działań ułatwiających turystom korzystanie z walorów militarno-historycznych i zwiększających ruch turystyczny. Duże znaczenie odgrywa dostępność do nich i zróżnicowana oferta zwiedzania. Wychodząc naprzeciw potrzebom współczesnego turysty, właściciele tych obiektów, oprócz umożliwienia powszechnego dostępu, powinni także zadbać o organizację historycznych rekonstrukcji i prowadzić szeroką działalność edukacyjną, uwzględniając udział grup szkolnych w żywych lekcjach historii. Ponadto, jak wskazują wyniki badań przeprowadzonych przez Janeczko i Heise [2013, s. 142], turyści zwracają uwagę na konieczność wytyczenia szlaków turystycznych o tematyce militarnej, które na swej trasie powinny obejmować różne obiekty i miejsca militarno-historyczne.

W ostatnim czasie zauważa się, że powstawanie szlaków o tematyce militarno-historycznej ma związek z „okrągłymi” rocznicami ważnych wydarzeń. Szlaki te, dla wielu mało znanych obiektów i miejsc militarno-historycznych, są często jedyną szansą na zaistnienie jako atrakcja turystyczna. Jednak podejmowane działania w zakresie ich tworzenia związane są często ze zjawiskiem określanym jako „szał upamiętniania” (*ang. frenzy of commemoration*) [Stephens 2010, s. 638]. Zjawisko to ma związek z masowym, tymczasowym celebrowaniem określonych bohaterów, miejsc, wydarzeń lub okrągłych rocznic, a którego ważnym elementem jest organizacja – ograniczonych czasowo – eventów, imprez, jubileuszy czy obchodów. Efektem tego są najczęściej nowo powstałe materialne formy prezentacji wydarzeń lub wyznaczone w przestrzeni publicznej miejsca czy obszary (pomniki, place, parki, szlaki). Bywa, że zarówno miejsca te, jak i wydarzenia, „modne” są w danej chwili, a po ich zakończeniu zapominane. „Szał upamiętniania”, jako zjawisko, często jest odpowiedzią na społeczną potrzebę podjęcia rozważań i refleksji na temat wojen czy oddania hołdu poległym. Z drugiej strony zaznacza się jednak, że owy „szał” również często powoduje komercjalizację wydarzeń, a wówczas, w celu osiągnięcia oczekiwanych zysków, może dochodzić do zniekształcania prawdy i przedstawiania wydarzeń fikcyjnych [Ricoeur 2004, s. 90; VanderWolk 2006, s. 37].

Obiekty i miejsca położone na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Współcześnie w literaturze naukowej szlaki turystyczne – w zależności od przedmiotu badań i poruszanego problemu – mogą być traktowane zarówno jako produkt turystyczny, atrakcja turystyczna lub też jako element zagospodarowania turystycznego [Stasiak 2007, s. 12-13]. Ważną grupę stanowią kulturowe szlaki tematyczne, które Nagy [2012, s. 48] definiuje jako „dostępne różnymi formami transportu trasy, mające na celu edukację i wypoczynek jednocześnie, łączące naturalne lub sztuczne atrakcje w oparciu o jeden wspólny temat”. Różnorodność podejść badawczych, a tym samym stosowanie różnych ujęć terminologicznych, powoduje brak konsekwencji w stosowaniu jednolitej i często też poprawnej terminologii w nazewnictwie kulturowego szlaku turystycznego. Próby jego

zdefiniowania oraz klasyfikacji podjął się Mikos von Rohrscheidt [2008b, s. 292], który zaproponował stosowanie nazwy „szlak turystyczno-kulturowy”. Ponadto autor ten zauważył, że istniejące już szlaki mogą należeć do jednej z dwóch kategorii: materialnych lub wirtualnych i wskazał, że za szlak materialny może być uznany „tylko taki szlak, który oprócz posiadania nazwy, trwałości oferty (a więc nie jednorazowej, krótkoterminowej lub sezonowej) oraz własnego logo” spełnia także cztery poniższe kryteria: oznaczenia in situ, dostępności, uzasadnionej tematyzacji i koordynacji [Mikos von Rohrscheidt 2008a, s. 23].

Z kolei Stasiak [2006, s. 19] wskazuje, że „przewodni temat szlaku może mieć namacalny, rzeczywisty, realnie istniejący wymiar (np. zbiór obiektów jednego typu), ale może też dotyczyć elementów niematerialnych, m.in. miejsc związanych z życiem jakiejś osobistości, wydarzeń historycznych (np. szlak walk), kultury, folkloru, obyczajów, gospodarki, tradycyjnych zajęć (np. szlak rękodziela ludowego), regionalnych produktów (np. szlak wina), sfery abstrakcji, pojęć, idei (np. szlak baśni i legend, postaci literackich)”. Tworzenie szlaków tematycznych może zarówno zaspokoić potrzeby ruchu turystycznego, jak i zapewnić walorom turystycznym odpowiednią ochronę, a jednym z podstawowych celów ich tworzenia jest uczynienie z posiadanego dziedzictwa kulturowego atrakcji turystycznej. Tak więc dla potencjalnych zasobów militarno-historycznych włączenie do szlaku jest działaniem jak najbardziej pożądanym.

Jednym z ważniejszych projektów, jaki powstał w ostatnich latach i przyczynił się do zagospodarowania, zarówno tych dobrze, jak i mało znanych miejsc i obiektów o charakterze militarno-historycznym, jest Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. Jego powstanie związane było z realizacją projektu, mającego na celu wytyczenie jednej centralnej osi szlaku (o łącznej długości prawie 2,5 tys. km), przebiegającej przez teren 8 województw oraz jego wspólną promocję. Realizacja zakładała włączenie do trasy najważniejszych miejsc związanych z wydarzeniami, które działy się podczas I wojny światowej na froncie wschodnim [www.mik.krakow.pl/dzialania, 26.01.2015].

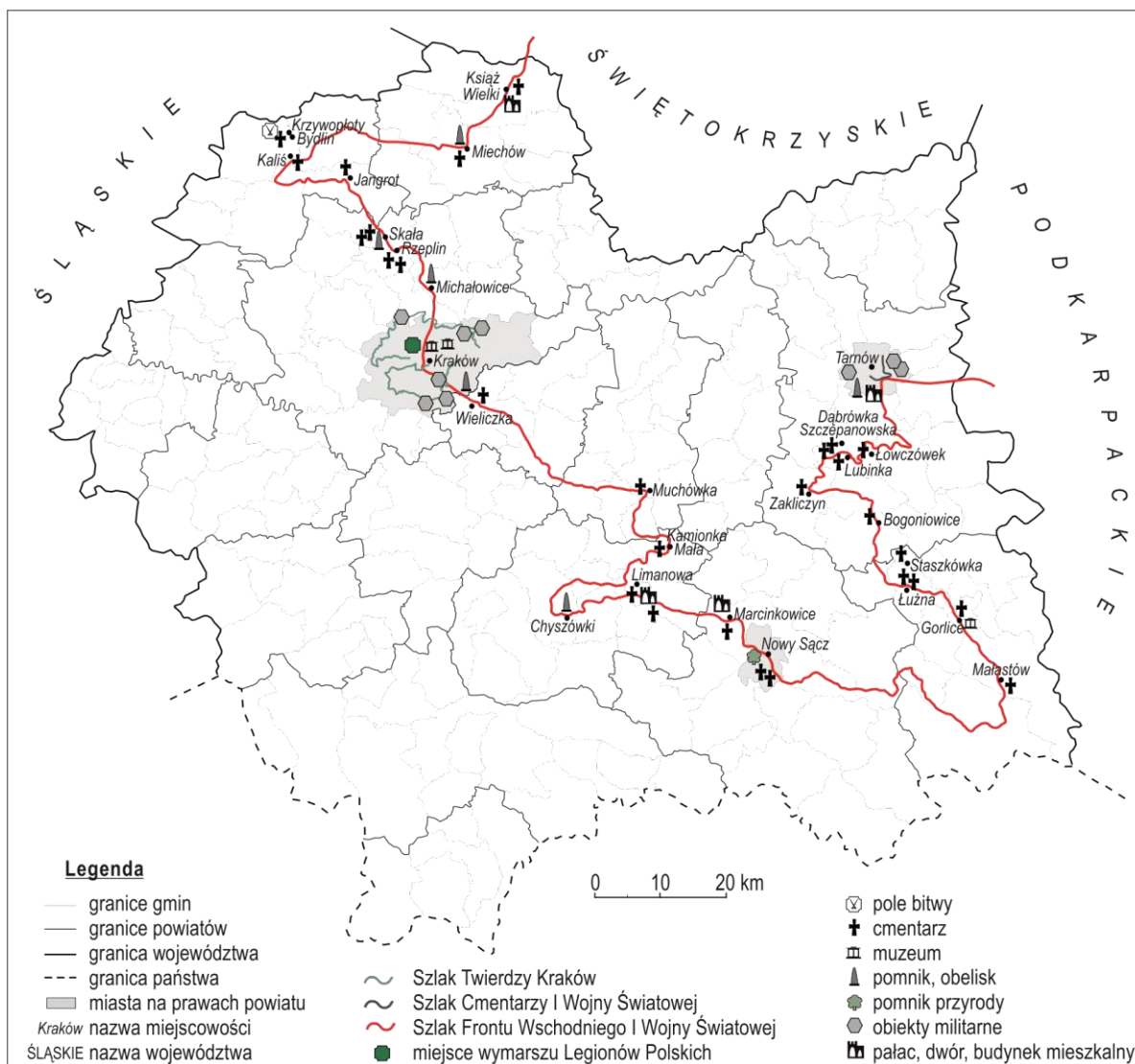
Porozumienie dotyczące koordynacji działań w zakresie wytyczenia szlaku zostało podpisane 24 września 2009 r. przez przedstawicieli województw: warmińsko-mazurskiego, łódzkiego, podlaskiego, mazowieckiego, świętokrzyskiego, lubelskiego, podkarpackiego i małopolskiego. Do realizacji projektu, którego podstawowym celem było wykreowanie oraz promocja szlaku jako nowej atrakcji turystycznej o znaczeniu ogólnopolskim, przyczyniła się wypadająca w 2014 r. setna rocznica wybuchu I wojny światowej. Nowo powstały szlak miał uświadamiać wielkość działań wojennych, a także ukazać przebieg najważniejszych wydarzeń rozgrywających się na froncie wschodnim podczas „wielkiej wojny” [www.szlakimalopolski.mik.krakow.pl, 26.01.2015]. Działania jakie realizowano w jego ramach obejmowały przede wszystkim oznakowanie, rozbudowę infrastruktury turystycznej (ścieżki pieszo-rowerowe, miejsca odpoczynku itp.), umożliwienie powszechnego dostępu do atrakcji, wykonanie przewoźnej wystawy o historii frontu wschodniego, opracowanie i rozpowszechnienie materiałów promocyjnych (przewodnika i mapy po szlaku, portalu internetowego), a także odbudowę i renowację cmentarzy.

Koordynatorem prac małopolskiego odcinka omawianego szlaku był zespół powołany przez powiat tarnowski, a jego działania wspierane były dodatkowo przez urzędników powiatu gorlickiego. Wartość realizacji projektu wyniosła ok. 6,6 mln zł, z czego 75% stanowiły środki pozyskane z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. W celu realizacji zadań powołano panel ekspertów, w składzie którego znaleźli się historycy, przedstawiciele powiatów, instytucji kultury i przewodnicy turystyczni [www.visitmalopolska.pl/szlakpierwszejwojny, 10.02.2015].

Na terenie województwa małopolskiego szlak wiedzie przez dziewięć powiatów (ryc. 1). Na trasie wyznaczono 50 miejsc (punktów), w których turyści mają możliwość zwiedzenia 56 atrakcji militarno-historycznych: 28 cmentarzy lub kwater wojennych, 9 obiektów o charakterze wojskowym (zespół koszarowy, szpital wojskowy,

obiekt dowodzenia oraz 6 fortów), 6 pomników, 4 obiekty o przeznaczeniu mieszkalnym (dwór, dom i 2 pałace), 3 muzea oraz 6 innych (pole bitwy, Oleandry – miejsce wymarszu Legionów Polskich, pomnik przyrody i 3 istniejące już wcześniej szlaki tematyczne). W terenie szlak jest bardzo dobrze oznakowany (ryc. 2), a przy samych obiektach umieszczono tablice z najważniejszymi informacjami o odwiedzanej atrakcji – jej historii, położeniu i stanie obecnym – w języku polskim, angielskim, francuskim i niemieckim.

Wśród wszystkich obiektów położonych na szlaku największą ich grupę stanowią cmentarze i kwatery wojenne – 23 punkty na trasie (tab. 1; ryc. 3; ryc. 4). W niektórych miejscach znajdują się dwa, a nawet trzy tego typu obiekty, dlatego też turyści mają możliwość zwiedzenia ich w sumie 28¹. Pierwszą grupę mogił tworzą cmentarze wojenne² – łącznie jest ich 20. Są one miejscem spoczynku 7579 żołnierzy austro-węgierskich, 3894 rosyjskich, 1095 niemieckich i 123 legionistów polskich. Kolejną grupę mogił stanowią kwatery wojenne³, których jest 8. Pochowano w nich 781 żołnierzy rosyjskich, 295 austro-węgierskich, 70 legionistów polskich, 7 żołnierzy niemieckich i 2 o nieznanym narodowości.

Ryc. 1. Przebieg małopolskiego odcinka Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Źródło: opracowanie własne

¹ nie licząc pięciu położonych na tarnowskim odcinku Szlaku Cmentarzy I Wojny Światowej, który został włączony jako osobna atrakcja do omawianego szlaku.

² samodzielne obiekty leżące poza terenem cmentarza komunalnego lub wyznaniowego.

³ znajdujące się w granicach cmentarzy komunalnych i wyznaniowych, usytuowane w sposób wyraźnie wydzielający je z otaczających grobowców osób cywilnych.

Ryc. 2. Oznakowanie Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w terenie

Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Do małopolskiego odcinka Szlaku Frontu Wschodniego włączono także, istniejącą od 2005 r., część tarnowskiego odcinka Szlaku Cmentarzy I Wojny Światowej, a wraz z nim 5 cmentarzy wojennych. Są one miejscem pochówku ponad 1700 żołnierzy. Warto przy tym zwrócić uwagę, że cmentarze te (oraz 18 innych spośród wymienionych wcześniej) założono w ramach prac, działającego w trakcie I wojny światowej, tzw. zespołu zachodniogalicyjskich cmentarzy wojennych. Przy jego pracach projektowych zatrudnieni byli architekci, którzy wyróżniali się wysoką kulturą artystyczną. Na cmentarzach eksponowali wojenne symbole lub motywy ludowe zaczerpnięte ze słowiańszczyzny i antyku. Dziś, cmentarze wybudowane w ramach prac tego zespołu, cechują się bogatym nagromadzeniem różnorodnych stylów architektury sepulkralnej i symboliką eschatologiczną. Nagrobki zdobiono drewnianymi lub żeliwnymi krzyżami z ciekawą ornamentacją geometryczną lub roślinną. W centralnych punktach założeń cmentarnych budowano pomnik, kamienny kopiec, drewniany krzyż, kaplicę lub ścianę pomnikową (ryc. 5; ryc. 6). Cmentarze zakładano najczęściej w miejscu toczonych walk, dlatego też zwiedzając je napotkać można na umocnienia ziemne. Znajdują się one m.in. przy cmentarzu wojennym nr 171 w Łowczówku czy nr 193 w Dąbrówce Szczepanowskiej, które – obecnie zrekonstruowane – stanowią dodatkowy walor zwiedzanego miejsca (ryc. 7).

Tab. 1. Cmentarze i kwatery wojenne znajdujące się na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
1.	Kwaterna wojenna na cmentarzu parafialnym (1914 / gmina Książ Wielki, powiat miechowski)	Miejsce pochówku żołnierzy poległych w 1914 i 1915 r.	Zbiorowa mogiła, w której spoczywa 9 żołnierzy z armii austro-węgierskiej, 5 z armii rosyjskiej i 2 nieznanymi, zdobiona granitowym nagrobkiem i pamiątkową płytą.	Brak
2.	Kwaterna wojenna na cmentarzu parafialnym (1914 / gmina Miechów, powiat miechowski)	Miejsce pochówku żołnierzy poległych w 1914 r. podczas rosyjskiej ofensywy (zw. „walcem parowym”) oraz w 1915 r.	- Pozostałości kwatery wojennej, w której spoczywa 520 żołnierzy rosyjskich i 124 austro-węgierskich - Na kwaterze zachował się tylko drewniany krzyż z 1914 r.	Brak

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
3.	Cmentarz wojenny Ogonów (1914 / Kaliś, gmina Wolbrom, powiat olkusi)	Miejsce walk, toczonych w XI i XII 1914 r., podczas ofensywy rosyjskiej – „walca parowego”.	- Miejsce spoczynku 855 żołnierzy, poległych 18-27 XI 1914 r. (oraz zmarłych w wojskowym szpitalu w Wolbromiu). - Wśród pochowanych są żołnierze 13 Pułku Piechoty („Krakowskie Dzieci”).	Brak
4.	Kwatera legionistów na cmentarzu parafialnym (1914 / Bydlin, gmina Klucze, powiat olkusi)	W walkach stoczonych w dniach 16-19 XI 1914 r. na Górze Świętego Krzyża zginęło 46 legionistów.	Na kwaterze znajdują się 4 zbiorowe mogiły, 7 metrowy kamienny krzyż z 1916 r., tablice z nazwiskami poległych.	Brak
5.	Cmentarz wojenny Jangrot (1914 / Jangrot, gmina Trzyciąż, powiat olkusi)	Miejsce pochówku poległych podczas walk stoczonych w XI 1914 r. pomiędzy V Korpusem Armii austro-węgierskiej, a dywizjami rosyjskimi.	- Największy cmentarz na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej (pod względem liczby pochowanych żołnierzy: 2014 austro-węgierskich i 561 rosyjskich). - Mogiły z drewnianymi krzyżami, w centrum znajduje się metalowy krzyż.	Brak
6.	Kwaterny wojenne na cmentarzu parafialnym (1914 / gmina Skala, powiat krakowski)	Okolice Skały były miejscem walk toczonych jesienią i zimą 1914 r.	- Dwie kwaterny, na których pochowano 63 żołnierzy austro-węgierskich oraz 240 rosyjskich. - Na jednej z kwater znajduje się drewniany dach osłaniający krzyż, na drugiej umieszczono krzyż z artyleryjskich łusek.	Brak
7.	Dwa cmentarze wojenne (1914 / Rzeplin, gmina Skala, powiat krakowski)	Okolice Rzeplina były jedną z pozycji obronnych armii austro-węgierskiej, która 16-18 XI 1914 r. walczyła z dywizjami carskiej armii.	- Miejsce pochówku 583 żołnierzy austro-węgierskich i 461 rosyjskich. - Na pierwszym cmentarzu znajduje się pomnik w formie kapliczki oraz mogiły z betonowymi krzyżami. - Na drugim cmentarzu znajduje się zbiorowa mogiła w kształcie kurhanu i z niewielkim betonowym krzyżem.	Brak
8.	Kwatera wojenna nr 381 na cmentarzu komunalnym (1914 / gmina Wieliczka, powiat wielicki)	Kwatera poległych w walkach trwających od 28 XI do 7 XII 1914 r.	- Kwatera jest jednym z tzw. wojennych cmentarzy Galicji Zachodniej, gdzie pochowano 86 żołnierzy poległych w 1914 r. (71 austro-węgierskich, 7 niemieckich i 8 rosyjskich). - W 1944 r. umieszczono pomnik w kształcie antycznego ołtarza z napisem „Pro Patria Mortuis”.	Wpis do rejestru zabytków
9.	Cmentarz wojenny nr 308 (1914 / Muchówka, gmina Nowy Wiśnicz, powiat bocheński)	Cmentarz ofiar poległych w XI i XII 1914 r.	- Cmentarz składa się z dwóch części, na których znajduje się 56 zbiorowych mogił i 19 pojedynczych (łącznie spoczywa tu 993 żołnierzy). - Na grobach są żeliwne, lotaryńskie i łacińskie krzyże.	Wpis do rejestru zabytków
10.	Cmentarz wojenny nr 357 (1914 / Kamionka Mała, gmina Laskowa, powiat limanowski)	Miejsce spoczynku żołnierzy walczących w XII 1914 r. o wzgórze Kobyła w Beskidzie Wyspowym, w ramach tzw. operacji łapanowsko-limanowskiej.	- Miejsce pochówku 260 żołnierzy (92 austro-węgierskich, 11 niemieckich i 157 rosyjskich); na cmentarzu znajduje się 19 pojedynczych grobów oraz 56 mogił zbiorowych z betonowymi stelami, w które wtopiono trzy rodzaje krzyży. - Kamienny kopiec z krzyżem i betonowymi tablicami z nazwiskami poległych oraz drewniana kaplica.	Wpis do rejestru zabytków
11.	Cmentarz wojenny nr 366 – kwatera na cmentarzu komunalnym (1914 / gmina Limanowa, powiat limanowski)	Miejsce pochówku żołnierzy poległych w walkach toczonych od X do XII 1914 r. w okolicy Limanowej.	- Cmentarz w postaci wydzielonej kwatery. - Główny element kwatery stanowi betonowa ściana pomnikowa z bloków, w jej elewacji znajduje się olejny obraz przedstawiający Chrystusa pochylającego się nad rannym żołnierzem.	Wpis do rejestru zabytków
12.	Cmentarz wojenny nr 368 na wzgórzu Jabłoniec (1914 / gmina Limanowa, powiat limanowski)	Na cmentarzu spoczywają żołnierze armii austro-węgierskiej i rosyjskiej, którzy zginęli w dniach 7-12 XII 1914 w czasie zwycięskiej operacji limanowsko-łapanowskiej.	- Nekropolia X limanowskiego okręgu cmentarnego. - Główną część cmentarza stanowi kaplica z mauzoleum płk. Muhra, w kształcie artyleryjskiego pocisku, a wśród grobów znajduje się monument z betonową kulą.	Wpis do rejestru zabytków
13.	Cmentarz wojenny nr 352 (1914 / Marcinkowice, gmina Chelmec, powiat nowosądecki)	6 XII 1914 r. polscy legionści stoczyli tu potyczkę z artylerią rosyjską.	Na cmentarzu pochowano 25 żołnierzy austro-węgierskich, 9 legionistów i 5 żołnierzy rosyjskich.	Wpis do rejestru zabytków

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
14.	Cmentarz wojenny nr 350 (1914 / Nowy Sącz, powiat sądecki)	Miejsce spoczynku żołnierzy poległych w XI i XII 1914 r. w walkach w pobliżu miasta oraz zmarłych w wyniku ran i chorób.	- Dwie kwatery i pojedyncze mogiły poległych rozmieszczone w półokręgu (905 żołnierzy austro-węgierskich, 119 niemieckich i 252 rosyjskich). - Na kwaterze nr 9 znajduje się obelisk z rzeźbionymi symbolami Krzyża Walecznych, na kwaterze nr 19 – żeliwny krzyż, w części centralnej – pomnik i figura rycerza.	Wpis do rejestru zabytków
15.	Kwatera legionistów na cmentarzu komunalnym (1914 / Nowy Sącz, powiat sądecki)	Miejsce spoczynku legionistów poległych w XI i XII 1914 r.	- Kwatera jest miejscem spoczynku 19 legionistów. - W centrum kwatery znajduje się pomnik legionisty.	Wpis do rejestru zabytków
16.	Cmentarz wojenny nr 60 (1915 / Małastów, gmina Sękowa, powiat gorlicki)	Cmentarz założono w miejscu stanowisk bojowych z 1915 r.; w czasie Bitwy Gorlickiej, toczyły się tu walki X Korpusu armii austriackiej z armią rosyjską.	- Na cmentarzu spoczywa 174 poległych z armii austro-węgierskiej, w tym wielu Polaków. - Groby mają betonowe lub kamienne obramowania, drewniane krzyże zwieńczone dwuspadowym daszkiem; cmentarz otoczony jest ogrodzeniem z drewnianych bali przykrytych daszkiem; pośrodku znajduje się kaplica z kopią obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. - Najcenniejszym elementem jest oryginalna drewniana „macewa” na grobie żołnierza pochodzenia żydowskiego.	Wpis do rejestru zabytków
17.	Cmentarz wojenny nr 91 (1915 / gmina Gorlice, powiat gorlicki)	Miejsce spoczynku żołnierzy poległych 2 V 1915 r., w czasie Bitwy Gorlickiej.	- Cmentarz (pod nazwą „Korczak”) założono na wzgórzu zwanym Górą Cmentarną; spoczywa tu ponad tysiąc żołnierzy wielu narodowości. - Na bramie wejściowej do cmentarza jest tablica z 1995 r. upamiętniająca poległych w bitwie pod Gorlicami.	Wpis do rejestru zabytków
18.	Cmentarze wojenne nr 122 i 123 (1915 / Łuźna, gmina Łuźna, powiat gorlicki)	Wzgórze Pustki k. Łuźnej w 1915 r. było miejscem bitwy żołnierzy austro-węgierskimi z rosyjską armią.	- Cmentarz nr 122 jest miejscem spoczynku 154 żołnierzy rosyjskich poległych 2 V 1915 r. - Cmentarz nr 123 jest miejscem spoczynku 909 żołnierzy austro-węgierskich, 65 niemieckich i 226 rosyjskich poległych podczas Bitwy Gorlickiej oraz w walkach pozycyjnych; pod względem zajmowanej powierzchni jest największym cmentarzem wojennym z I wojny światowej w Galicji Zachodniej.	Wpis do rejestru zabytków
19.	Cmentarz wojenny nr 118 (1915 / Staszówka, gmina Moszczenica, powiat gorlicki)	2 V 1915 r. wzgórze Patria w Staszówce znalazło się na pierwszej linii frontu walk, w których zginęło 765 żołnierzy.	- Na cmentarzu znajduje się 40 mogił masowych, 8 zbiorowych i 209 pojedynczych; łącznie spoczywa tu 439 żołnierzy niemieckich, 281 austro-węgierskich i 43 rosyjskich. - Reprezentatywną częścią cmentarza jest pomnik Patria (cztery kamienne, piętnastometrowe pylony).	Wpis do rejestru zabytków
20.	Cmentarz wojenny nr 138 (1915 / Bogoniowice, gmina Cieżkowice, powiat tarnowski)	Cmentarz powstał w miejscu walk toczonych od 2 V 1915 r. w ramach ofensywy gorlickiej.	- Na cmentarzu w 11 grobach zbiorowych i 35 pojedynczych spoczywa 63 żołnierzy z armii austro-węgierskiej, 29 niemieckiej i 10 rosyjskiej poległych w III i V 1915 r. - Cmentarz założony jest na stromym zboczu; w dwóch jego narożnikach znajdują się kamienne kapliczki w formie baszt.	Wpis do rejestru zabytków
21.	Cmentarz wojenny nr 293 (1914 / Zakliczyn, gmina Zakliczyn, powiat tarnowski)	Miejsce pochówku poległych podczas walk w XII 1914 r. i w kolejnych miesiącach, gdy front w czasie Bitwy Gorlickiej zatrzymał się w pobliżu Zakliczyna.	- Miejsce spoczynku 11 żołnierzy austro-węgierskich oraz 1 rosyjskiego (wszyscy wyznania mojżeszowego). - Nagrobki w kształcie macew zostały rozmieszczone w grupach składających się z trzech mogił.	Wpis do rejestru zabytków
22.	Kompleks cmentarzy wojennych – cmentarze nr 191 i 192 w Lubince oraz cmentarz nr 193 w Dąbrówce Szczepanowskiej (1914 / Lubinka i Dąbrówka Szczepanowska, gmina Pleśna, powiat tarnowski)	Miejsce pochówku poległych podczas Bitwy Gorlickiej z przełomu 1914/15 r. i z V 1915 r.	- Cmentarz nr 191, gdzie w 6 mogiłach zbiorowych spoczywa 93 żołnierzy austro-węgierskich i 111 rosyjskich. - Cmentarz nr 192 – nekropolia z neorenesansową kaplicą, miejsce spoczynku 457 żołnierzy austro-węgierskich i 218 rosyjskich. - Cmentarz nr 193 składa się z 2 odrębnych kwater, miejsce spoczynku 358 żołnierzy austro-węgierskich i 235 żołnierzy rosyjskich.	Wpis do rejestru zabytków (cmentarz 191 i 192)

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
23.	Cmentarz wojenny nr 171 (1914 / Łowczówek, gmina Pleśna, powiat tarnowski)	Na cmentarzu spoczywają żołnierze z 1. i 5. Pułku Piechoty I Brygady, biorących udział w bitwie Legionów Polskich, stoczonej w dniach 22-25 XII 1914 r.; bitwa ta była jednym z epizodów „rosyjskiej ofensywy bożonarodzeniowej”.	• W 275 pojedynczych mogiłach i 20 zbiorowych spoczywa 113 legionistów, 159 żołnierzy austro-węgierskich i 239 rosyjskich. • Na cmentarzu znajduje się kaplica z 1918 r., przed którą w 50. rocznicę bitwy umieszczono pamiątkową tablicę.	Wpis do rejestru zabytków

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 3. Cmentarz wojenny Ogonów w Kaliszu
Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Ryc. 4. Kwatera wojenna na cmentarzu parafialnym w Skale
Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Ryc. 5. Cmentarz wojenny nr 171 w Łowczówku
Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Ryc. 6. Cmentarz wojenny nr 192 w Lubince
Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Ryc. 7. Umocnienia ziemne znajdujące się przy cmentarzu wojennym nr 193 w Dąbrówce Szczepanowskiej
Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Kolejną grupą obiektów na szlaku są – nawiązujące do wydarzeń I wojny światowej i pochodzące z różnych lat i okresów – pomniki (tab. 2). Najstarszym z nich jest obelisk na wzgórzu Kaim w Krakowie pochodzący z 1915 r., który upamiętnia odparcie ofensywy rosyjskiej w dniu 6 grudnia 1914 r. (ryc. 8). Inną kategorią atrakcji są obiekty o przeznaczeniu mieszkalnym (tab. 3; ryc. 9), a wśród nich miejsca historycznego pobytu Józefa Piłsudskiego i jego oddziałów. Obiekty te, ze względu na obecnie pełnione funkcje, nie są udostępnione do zwiedzania.

Tab. 2. Pomniki znajdujące się na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej i opis obiektu	Forma ochrony prawnej
1.	Pomnik Walczących o Niepodległość (1981 / gmina Miechów, powiat miechowski)	- Pomnik poświęcony legionistom z I Kompanii Kadrowej i pamięci bohaterów poległych w latach 1914-1915. - Symbol walk o niepodległość.	Brak
2.	Pomnik Ofiar I Wojny Światowej (brak danych / gmina Skała, powiat krakowski)	- Pomnik poświęcono legionistom pochodzącym ze Skały, którzy zginęli podczas walk toczonych tu jesienią i zimą 1914 r. oraz mieszkańcom Skały poległym w II wojnie światowej. - Pomnik znajduje się przed wejściem na cmentarz parafialny.	Brak
3.	Obelisk na dawnej granicy zaboru austriackiego i rosyjskiego (1936 / Komora, gmina Michałowice, powiat krakowski)	- Miejsce dawnej granicy zaboru austriackiego i rosyjskiego, którą latem 1914 r. przekroczyła I Kompania Kadrowa Legionów Polskich idąca do walki o niepodległość Polski. - Upamiętnia wydarzenie obalenia słupów granicznych. - Miejsce rocznicowych uroczystości w tym dwudniowego „Pikniku Wolności – Kadrówka” (impreza cykliczna).	Brak
4.	Obelisk na wzgórzu Kaim (1915 / Kraków)	- Miejsce fortyfikacji polowej Twierdzy Kraków. - Miejsce odparcia przez armię austro-węgierską ofensywy wojsk rosyjskich w dniu 6 XII 1914 r.	Brak
5.	Pomnik Spotkania Pokoleń (1928 – krzyż, 1938 – obelisk, 1998 – pomnik / Chyszówki, gmina Dobra, powiat limanowski)	- Pomnik upamiętnia walki z 23/24 XI 1914 r., w których udział brał oddział legionistów dowodzony przez Edwarda Rydza-Śmigłego. - Pomnik Spotkania Pokoleń tworzą trzy obiekty: krzyż i obelisk postawione na pamiątkę walk Legionów Polskich oraz monument upamiętniający żołnierzy Armii Krajowej. - Co roku, w Narodowe Święto Niepodległości, w plenerze odbywa się msza święta połączona z montażem słowno-muzycznym.	Brak
6.	Pomnik Nieznanego Żołnierza (1931 / Tarnów, powiat tarnowski)	- Pomnik ku czci poległych w latach 1914-1920. - Pomnik w kształcie kopca, na którym znajduje się monument z urną w formie żelaznego znicza z prochami nieznanego żołnierza. - W latach międzywojennych odbywały się tu uroczystości upamiętniające poległych w walce o niepodległość Polski oraz wydarzenia „wielkiej wojny” w Tarnowie.	Brak

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 8. Obelisk na wzgórzu Kaim

Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Ryc. 9. Pałac w Mirowie

Źródło: fot. Elżbieta Stach (2015)

Ważną grupę atrakcji na szlaku stanowią obiekty wybudowane dla potrzeb militarnych (tab. 4). Dziś są świadectwem ówczesnej architektury obronnej – zabytkami, które wraz z otoczeniem są częścią krajobrazu warownego. Jednym z najcenniejszych i najlepiej

zachowanych jest fort Tonie (ryc. 10). Obecnie na jego terenie Fundacja Aktywnej Ochrony Zabytków Techniki i Dziedzictwa Kulturowego „Janus” prowadzi prace rewaloryzacyjne i budowlano-remontowe związane z adaptacją przestrzeni na skansen „Otwarta Twierdza – Otwarte Rozproszone Ekomuzeum Cywilizacji i Wojny XIX i XX wieku”. Obiekt jest już częściowo zagospodarowany i okresowo udostępniany zwiedzającym.

Tab. 3. Obiekty o charakterze mieszkalnym znajdujące się na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
1.	Pałac w Mirowie (1585-1595 / gmina Książ Wielki, powiat miechowski)	Miejsce pobytu 144 strzelców z I Kompanii Kadrowej (w dniu 7 VIII 1914 r.) i Józefa Piłsudskiego (w dniu 9 VIII 1914 r.).	• Renesansowa rezydencja Myszkowskich i Wielopolskich. • Obecnie w pałacu mieści się placówka szkolna. • Obiekt nie jest udostępniany zwiedzającym.	Wpis do rejestru zabytków
2.	Dom Mieroszewskich (brak danych / gmina Limanowa, powiat limanowski)	Miejsce pobytu Józefa Piłsudskiego po stoczonej w dniu 7 XII 1914 r. bitwie pod Pisarzową.	• Drewniany parterowy budynek z przeszklonym gankiem; dom należał do lekarza Kazimierza Mieroszewskiego, który niósł pomoc rannym żołnierzom. • Na obiekcie znajduje się tablica upamiętniająca pobyt Józefa Piłsudskiego. • Obecnie obiekt jest zamieszkiwany przez osobę prywatną.	Brak
3.	Dwór Morawskich (przełom XVII/XVIII w. / Marcinkowice, gmina Chelmec, powiat nowosądecki)	Miejsce pobytu Józefa Piłsudskiego 6 XII 1914 r. oraz we IX 1921 r.	• Obecnie mieści się w nim placówka szkolna. • W obiekcie mieści się Szkolne Muzeum Historyczne. • Na budynku jest pamiątkowa tablica przypominająca o wizytach Piłsudskiego.	Brak
4.	Pałac Sanguszków – dawna siedziba sztabu wojsk rosyjskich (1799 / Tarnów, powiat tarnowski)	11 listopada do miasta przybył gen. Chelmicki, dowódca dywizji kawalerii kozackiej, który w pałacu umieścił siedzibę sztabu.	• Obecnie pałac jest siedzibą Zespołu Szkół Ekonomiczno-Ogrodniczych. • Obiekt otoczony jest parkowo-ogrodowym zespołem.	Wpis do rejestru zabytków

Źródło: opracowanie własne

Tab. 4. Obiekty o charakterze militarnym znajdujące się na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
1.	Fort Tonie (1879 / Kraków)	Położenie fortu okazało się strategiczne dla ochrony w 1914 r. północno-zachodniego pierścienia Twierdzy Kraków.	• Fort pancerny wybudowany w ramach Twierdzy Kraków. • Obecny zarządca, Fundacja Aktywnej Ochrony Zabytków Techniki i Dziedzictwa Kulturowego „Janus”, zagospodarował obiekt na muzeum „Otwarta Twierdza – Otwarte Rozproszone Ekomuzeum Cywilizacji i Wojny XIX i XX wieku”. • W obiektach znajdują się wystawy militarno-historyczne, a na terenie fortu przyrodnicza ścieżka edukacyjna. • Na terenie fortu organizowane są okresowe imprezy i wydarzenia militarno-historyczne.	Wpis do rejestru zabytków
2.	Fort Grębałów (1897-1899 / Kraków)	W dniach 20-22 XI 1914 r. obiekt ten brał udział w tzw. pierwszej bitwie o Kraków, wspierając armię austro-węgierską przeciwko rosyjskiej.	• Fort pancerny wybudowany w ramach Twierdzy Kraków. • Właścicielem fortu jest Fundacja Fort Grębałów (Ognisko Towarzystwa Krzewienia Kultury Fizycznej Przyjaciół Konika). • Fort i jego otoczenie zagospodarowano na ośrodek jeździecki, w tradytorze fortu mieści się muzeum i sala szkoleniowa.	Wpis do rejestru zabytków
3.	Fort Krzesławice (Lata 70. XIX w. / Kraków)	W XI 1914 r., gdy armia rosyjska zbliżała się do Krakowa od strony północno-wschodniej, z fortu ostrzeliwano przedpole Twierdzy Kraków (w czasie II wojny był miejscem masowych egzekucji).	• Fort artyleryjski wybudowany w ramach Twierdzy Kraków. • W forcie mieści się Młodzieżowy Dom Kultury, który prowadzi działalność kulturalno-edukacyjną i rekreacyjną (m.in. żywe lekcje historii, warsztaty edukacyjne, imprezy sportowe i kulturalne). • W sąsiedztwie fortu znajduje się miejsce pamięci – park i pomnik ku czci ofiar hitlerowskiego terroru.	Wpis do rejestru zabytków

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
4.	Fort Prokocim (1882-1886 / Kraków)	W grudniu 1914 r. razem z sąsiednimi fortami brał czynny udział w walkach z Rosjanami.	- Fort artyleryjski wybudowany w ramach Twierdzy Kraków. - Obecnie obiekt opustoszały, na jego terenie organizowane są historyczno-militarne imprezy i gry terenowe, organizowane przez miłośników Twierdzy Kraków.	Wpis do rejestru zabytków
5.	Fort 50 ½ Kosocice WEST (1897-1899 / Kraków)	W 1914 r. fort przejął na siebie ciężar głównego uderzenia wojsk rosyjskich idących na Kraków.	- Fort pancerny wybudowany w ramach Twierdzy Kraków. - Obiekt użytkowany przez prywatnego właściciela jako budynek gospodarczy, niedostępny do zwiedzania.	Wpis do rejestru zabytków
6.	Fort Rajsko (1881-1884 / Kraków)	Fort w 1914 r. ostrzeliwany przez artylerię rosyjską.	- Fort artyleryjski wybudowany w ramach Twierdzy Kraków. - Obecnie obiekt opustoszały, na jego terenie organizowane są historyczno-militarne imprezy i gry terenowe, organizowane przez miłośników Twierdzy Kraków.	Wpis do rejestru zabytków
7.	Dawny szpital wojskowy – Pałac Młodzieży (1855 / Tarnów, powiat tarnowski)	W czasie I wojny w szpitalu leżeni byli ranni żołnierze rosyjscy oraz jeńcy i mieszkańcy (miasto od 10 listopada 1914 r. do 6 maja 1915 r. było okupowane przez wojska rosyjskie).	- W 1959 r. budynek przeznaczono na Pałac Młodzieży, w którym obecnie mieści się Młodzieżowy Dom Kultury – placówka oświatowo-kulturalna. - W Pałacu prowadzona jest działalność edukacyjno-kulturowa dzieci i młodzieży (zajęcia artystyczne, naukowe, rozrywkowe i sportowe); organizowane są imprezy o zasięgu ogólnopolskim i międzynarodowym.	Brak
8.	Dawne koszary austro-węgierskie (1833 / Tarnów, powiat tarnowski)	W 2. poł. XIX w. budynek został przeznaczony na koszary dla żołnierzy austro-węgierskich.	- Początkowo (od 1833 r.) w gmachu tym mieścił się główny szpital wojskowy miasta. - Po zdobyciu Tarnowa koszary zajęły rosyjskie oddziały okupacyjne.	Brak
9.	Dawna siedziba dowództwa garnizonu austro-węgierskiego (1833 / Tarnów, powiat tarnowski)	W 2 poł. XIX w. w budynku mieściło się dowództwo garnizonu austro-węgierskiego.	Monumentalny trzykondygnacyjny budynek wzniesiony na planie litery U, obecnie siedziba Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.	Brak

Źródło: opracowanie własne

Oprócz omówionych wyżej obiektów na Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej znajdują się także 3 muzea (tab. 5, ryc. 11). Pozostałe atrakcje to 3 historyczne miejsca związane z „wielką wojną” i 3 odcinki tras tematycznych: dwa odcinki Szlaku Twierdzy Kraków, na których łącznie znajduje się 38 fortów lub ich relikty oraz wspomniany już odcinek Szlaku Cmentarzy I Wojny Światowej (tab. 6). Ponadto w 2014 r. na szlaku utworzono trzy pętle tematyczne: „Bitwa Gorlicka”, „Cmentarze wojenne powiatu tarnowskiego” oraz „Bitwa pod Krzywopłotami” związane z najważniejszymi wydarzeniami I wojny światowej.

Tab. 5. Muzea znajdujące się na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
1.	Muzeum Lotnictwa Polskiego (Przełom XIX i XX / Kraków)	Przełom XIX i XX w. – powstanie tzw. „Rakowickiego pola wzlotów”, miejsca stacjonowania fortecznego oddziału balonowego 2. Pułku Artylerii Fortecznej Twierdzy Kraków (w 1912 r. było jednym z najstarszych stałych lotnisk w Europie).	- Muzeum, w którym znajdują się obiekty i eksponaty związane z historią lotnictwa z przełomu XIX i XX w. (zabytkowe hangary i samoloty z okresu I wojny światowej), muzeum ma charakter zabytkowego parku lotniczego prezentującego układ lotniska z okresu I wojny światowej. - W trakcie realizacji – Lotniczy Park Kulturowy. - Cykliczna impreza – „Małopolski Piknik Lotniczy”. - Muzeum uczestniczy w programie „Bon Kultury”.	Wpis do rejestru zabytków
2.	Muzeum Armii Krajowej im. gen. Emila Fieldorfa-Nila i Kompleks magazynowo-gospodarczy c.k. armii (1905-1915 / Kraków)	W obiekcie dzisiejszego muzeum mieściło się stanowisko dowodzenia Twierdzy Kraków, obok znajdował się kompleks magazynowy.	- Współcześnie muzeum gromadzi dokumenty i pamiątki z lat wojny oraz z czasów budowy Twierdzy Kraków. - W muzeum znajdują się wystawy stałe (poświęcone Polskiemu Państwu Podziemnemu i Armii Krajowej), interaktywne i czasowe. - Organizowane są lekcje historii, warsztaty edukacyjne. - Uczestniczy w programie „Bon Kultury”. - W muzeum działa „Dyskusyjny Klub Filmowy”.	Wpis do rejestru zabytków

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
3.	Muzeum Regionalne PTTK im. Ignacego Łukasiewicza (1955 / gmina Gorlice, powiat gorlicki)	Muzeum gromadzi pamiątki bitwy stoczonej 2 V 1915 r. przez wojsko austriacko- węgierskie i niemieckie z wojskami rosyjskimi;	- W muzeum znajdują się wystawy tematyczne (Bitwa pod Gorlicami, Historia miasta, Sztuka, Przemysł naftowy, Etnografia); w 1995 r. otwarto stałą ekspozycję, w skład której wchodzi makieta bitwy z 1915 r. - Wystawy związane z tematyką I wojny światowej prezentowane są w 7 salach muzealnych. - Organizowane są lekcje muzealne i warsztaty edukacyjne. - W budynku, oprócz muzeum, mieści się Dom Wycieczkowy (30 miejsc noclegowych) oraz Biuro Obsługi Ruchu Turystycznego.	Brak

Źródło: opracowanie własne

Tab. 6. Pozostałe obiekty i miejsca znajdujące się na małopolskim odcinku Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej

Lp.	Obiekt (rok powstania / miejsce)	Związek z historią I wojny światowej	Opis obiektu	Forma ochrony prawnej
1.	Miejsce bitwy pod Krzywopłotami (1914 / Krzywopłoty, gmina Klucze, powiat olkuski)	Bitwa pod Krzywopłotami – stoczona w dniach 16-19 XI 1914 r. na Górze Świętego Krzyża między oddziałami carskiej 9. Armii gen. Leczyckiego a polskimi legionistami.	- Pole bitwy, które Józef Piłsudski nazwał „Krzywopłockimi legionowymi Termopilami”. - Na polu bitewnym odbywają się rekonstrukcje stoczonych walk. - W pobliżu kwatery znajdują się pozostałości linii polskich okopów.	Brak
2.	Szlak Twierdzy Kraków – odcinek północny (1999 / przebieg szlaku: Kraków – gmina Zielonki – Kraków)	Podczas walk w 1914 r. obiekty Twierdzy, odegrały ważną rolę w zatrzymaniu rosyjskiej ofensywy, tzw. „walca parowego”.	60 km odcinek szlaku, na którym znajdują się 23 forty lub ich relikty. - Forty zagospodarowane: Grębałów (ośrodek jeździecki), Krzesławice (muzeum), Olszanica (ośrodek jeździecki, Dom Kultury, schronisko), Skala (obiekt edukacyjny UJ), Kościuszków (muzeum).	Wpis do rejstru zabytków (14 forty, 2 relikty)
3.	Szlak Twierdzy Kraków – odcinek południowy (1999 / Kraków)	W grudniu 1914 r., forty położone na południu Krakowa brały czynny udział w walkach z Rosjanami.	41 km odcinek szlaku, na którym znajduje się 15 fortów lub ich relikty. - Forty zagospodarowane: Skotniki Północ (obiekt edukacyjny UP), Swoszowice (muzeum).	Wpis do rejstru zabytków (12 forty, 1 relikty)
4.	Oleandry – miejsce wymarszu I Kompanii Kadrowej (1928-1934 / Kraków)	W 1914 r. z tego miejsca wyruszyła Pierwsza Kompania Kadrowa kierując się na terytorium zaboru rosyjskiego.	- Obecnie nazwa ulicy, przy której mieści się Dom im. Józefa Piłsudskiego (decyzję o budowie obiektu podjęli dawni legionści podczas I Zjazdu Związku Legionistów Polskich). - Dziś mieści się w nim m.in. Muzeum Czynu Niepodległościowego, w którym znajduje się stała ekspozycja związana z historią polskich legionistów. - Miejsce rozpoczęcia „Marszu Szlakiem I Kompanii Kadrowej” (impreza cykliczna).	Wpis do rejstru zabytków
5.	Dąb Wolności (1918 / Nowy Sącz, powiat Sądecki)	Na przełomie października i listopada grupa sądeckich patriotów doprowadziła do rozbrojenia stacjonujących w Nowym Sączu oddziałów austro- węgierskich oraz do przejęcia władzy cywilnej.	- Dąb został posadzony 11 listopada 1918 r. dla upamiętnienia odzyskania niepodległości, w której udział mieli mieszkańcy Sądeczyzny. - Obok znajduje się Skała Piotrowa, którą umieszczono w dniu 16 VI 2005 r. na cześć wizyty Jana Pawła II na Ziemi Sądeckiej. - Część Plant gdzie znajduje się Dąb Wolności jest miejscem organizacji wielu historycznych i patriotycznych uroczystości.	Pomnik przyrody
6.	Szlak Cmentarzy I Wojny Światowej – cmentarze nr 200, 201, 202, 202a, 203 (2005 / Tarnów)	Cały odcinek, na którym znajduje się łącznie 106 cmentarzy, wytyczony został na obszarze powiatu tarnowskiego, na którego terenie na przełomie 1914 i 1915 r. toczyły się ciężkie walki pomiędzy rosyjską i austriacką armią. Świadectwem tamtych wydarzeń są liczne groby żołnierskie i obiekty architektury sepulkralnej na cmentarzach, położonych na trasie Ryglice – Tuchów – Lichwin – Łazy – Łowczówek – Lubcza – Dąbrówka Szczepanowska. Na odcinku przebiegającym przez Tarnów znajduje się 5 cmentarzy wojennych.	- Cmentarz nr 200 – po wojnie przeniesiono tu ciała poległych, ekshumowane z innych cmentarzy wojennych Tarnowa i okolic; łącznie spoczywa tu 1619 żołnierzy z armii austro-węgierskiej, niemieckiej, rosyjskiej, serbskiej, włoskiej, ukraińskiej oraz polskiej. - Cmentarz nr 201 – w mogiłach oznaczonych płytami w kształcie macewy spoczywa 43 żołnierzy austro-węgierscy pochodzenia żydowskiego. - Cmentarz nr 202 – jest pozostałością po nekropolii, ciała żołnierzy przeniesiono na cmentarz nr 200, zachowały się jedynie ogrodzenie i pomnik. - Cmentarz nr 202a – kwatera legionistów z Tarnowa, w centrum znajduje się drewniany krzyż. - Po cmentarzu nr 203 pozostał jedynie betonowy krzyż.	Cmentarz nr 200 - wpis do rejstru zabytków

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 10. Fort Tonie

Źródło: fot. Elżbieta Stach (2014)

Ryc. 11. Muzeum Armii Krajowej im. gen. Emila Fieldorfa-Nila w Krakowie

Źródło: fot. Elżbieta Stach (2014)

Istnienie potencjału militarno-historycznego wymaga, oprócz kreowania nowego produktu turystycznego, opracowania kompleksowych działań w zakresie promocji, zagospodarowania i obsługi turystów. W ramach akcji promocyjnej małopolskiego odcinka szlaku, w 2014 r. powstała mobilna aplikacja – „Małopolska. Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej” – wykorzystująca mapy OpenStreetMap oraz GPS. Wskazuje ona położenie wszystkich atrakcji, zawiera zdjęcia obiektów (także archiwalne) i podaje informacje na temat historii wojny, życia codziennego żołnierzy, a także Legionów Polskich.

Większość działań na rzecz promocji szlaku i popularyzacji wydarzeń związanych z I wojną światową prowadzone są przez Małopolski Instytut Kultury. Instytucja ta, w trakcie XVI edycji Małopolskich Dni Dziedzictwa Kulturowego zorganizowanej pod nazwą „Wielki wybuch 1914-1918”, zachęcała do zwiedzania militarno-historycznych atrakcji w regionie. Dla potrzeb tej imprezy przygotowano tematyczne spacer historyczne z przewodnikami po różnych zabytkach województwa małopolskiego, wśród których znalazły się 4 obiekty położone na szlaku: cmentarz wojenny nr 60 w Małastowie oraz nr 192 w Lubince, a także Fort Tonie w Krakowie i Muzeum Regionalne PTTK im. Ignacego Łukasiewicza w Gorlicach [www.dnidziedzictwa.pl/, 11.02.2015]. Dodatkowo zorganizowano także wiele innych imprez towarzyszących, w trakcie których można było wziąć udział między innymi w warsztatach malarskich, pokazach artystycznych, wystawach, kiermaszach rękodzieła ludowego czy wycieczkach objazdowych po fortyfikacjach i cmentarzach wojennych. Instytucja ta obecnie realizuje zadania związane z małopolskimi obchodami „100-lecia I wojny światowej” i od ponad roku prowadzi działania popularyzujące dziedzictwo militarno-historyczne, przyczyniając się tym samym do rozwoju militarnej turystyki kulturowej. W programie tych obchodów znajduje się między innymi rekonstrukcja historycznej bitwy pod Gorlicami.

Zakończenie

W ostatnich latach wysokie walory obiektów i miejsc militarno-historycznych są podstawą kreowania różnych produktów turystycznych. Ze względu na ich historię i przekaz dziejowy stanowią podstawę organizacji rocznicowych spotkań i celebrowania najważniejszych wydarzeń. Obchody okrągłych rocznic sprzyjają wprowadzaniu nowych produktów turystycznych na rynek. Chęć zachowania pamięci o przeszłości można uznać za jeden z czynników mających wpływ na powstanie w ośmiu województwach na terenie kraju Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej, na którym znajdują się najważniejsze miejsca i obiekty związane z działaniami wojennymi.

W większej skali przedsięwzięcie to dotychczas zostało zrealizowane na terenie województwa małopolskiego, gdzie wdrożono szereg prac niezbędnych dla potrzeb ruchu turystycznego. Szlak jest dobrze oznakowany w terenie, a przy obiektach znajdują się

wielojęzyczne informacje na temat zwiedzanych atrakcji. W ramach działań promocyjnych wydano wiele materiałów, map, folderów, utworzono specjalną stronę internetową z informacjami o jego przebiegu oraz udostępniono aplikację mobilną ułatwiającą podróżowanie. Różnorodność obiektów i miejsc na szlaku powoduje, że produkt ten jest skierowany do różnych grup odbiorców, zwłaszcza do osób podróżujących w ramach militarnej turystyki kulturowej i tanatoturystyki. Natomiast ze względu na międzynarodowy zasięg toczącej wojny może on przyciągnąć także turystów zagranicznych. Obecnie dla potrzeb prawidłowego funkcjonowania szlaku prowadzone są głównie działania związane z jego promocją – organizuje się różnego rodzaju uroczystości, obchody i eventy. Duże znaczenie w popularyzacji szlaku odgrywa Małopolski Instytut Kultury, który organizuje historyczne wydarzenia i imprezy zachęcające do zwiedzania.

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że dotychczas mało znane obiekty i miejsca militarno-historyczne, jako część dziedzictwa historycznego i kulturowego, mogą stać się ciekawą atrakcją turystyczną, właśnie poprzez włączenie do szlaku tematycznego. Rozwijająca się na świecie militarna turystyka kulturowa, a wraz z nią *memory boom*, może okazać się skutecznym środkiem pozwalającym ocalić od zapomnienia liczne obiekty i miejsca, takie jak forty, pola bitew czy stare zabytkowe cmentarze wojenne. W sferze duchowej może przyczynić się do pobudzenia pamięci historycznej, zachowania tożsamości jednostek i narodu. Takie podejście pozwoli zarówno na rozwój militarnej turystyki kulturowej w pełnym jej wymiarze, jak i eksplorację przestrzeni historycznej.

Bibliografia:

- Bogdanowski J., 1996, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina po Westerplatte*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków.
- Cheal F., Griffin T., 2013, *Pilgrims and patriots: Australian tourist experiences at Gallipoli*, „International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research”, nr 7(3), s. 227-241.
- Chylińska D., 2006, *Obiekty militarno-wojskowe z czasów II wojny światowej na Dolnym Śląsku jako produkt turystyczny: aktualne wykorzystanie i szanse rozwoju*, „Turizm”, nr 1(16), s. 5-19.
- Chylińska D., 2013, *Pole bitwy jako przedmiot zainteresowania i przystosowania turystycznego – zarys problematyki*, „Turystyka Kulturowa”, nr 11, s. 6-16.
- Dunkley R., Morgan N., Westwood S., 2011, *Visiting the trenches: Exploring meanings and motivations in battlefield tourism*, „Tourism Management”, nr 32, s. 860-868.
- Fuglewicz S., 1995, *Problematyka terminologii i systematyki fortyfikacji najnowszej* [w:] Bochenek R., Perzyk B. (red.), *Fortyfikacje polskie, niemieckie i radzieckie związane z II wojną światową: stan badań i problemy ochrony*, „Fortyfikacja”, tom 3, Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, Kraków, s. 153-158.
- Hyde K.F., Harman S., 2011, *Motives for a secular pilgrimage to the Gallipoli battlefields*, „Tourism Management”, 32(6), s. 1343-1351.
- Janeczko E., Heise M., 2013, *Możliwości rozwoju turystyki militarnej w lasach na przykładzie Nadleśnictwa Wejherowo*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, nr 37(4), s. 137-143.
- Jędrusiak A., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa.
- Lawin M., Stasiak A., 2009, *Obiekty historyczno-wojskowe* [w:] Stasiak A. (red.), *Geografia turystyki Polski. Przewodnik do ćwiczeń krajoznawczych*, PWE, Warszawa, 127-148.
- Light D., 2000, *Gazing on communism: heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania*, „Tourism Geographies”, nr 2(2), s. 157-176.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008a, *Kulturowe szlaki turystyczne – próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 17-31.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008b, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. GWSHM Milenium, Gniezno.
- Molski P., 2007, *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*, Architektura, tom 3, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

- Nagy K., 2012, *Heritage Tourism, Thematic Routes and Possibilities for Innovation*, „Theory, Methodology, Practice”, nr 1, s. 46-53.
- Ricoeur P., 2004, *Memory, History, Forgetting*, University of Chicago Press, Chicago.
- Seaton A.V., 1999, *War and thanatotourism: Waterloo, 1815-1914*, „Annals of Tourism Research”, nr 26(1), s. 130-59.
- Stach E., 2013, *Analiza stanu zagospodarowania obiektów na Szlaku Twierdzy Kraków – możliwości ich adaptacji do współczesnych funkcji turystycznych i rekreacyjnych*, [w:] Boruszcak M. (red.), *Zamki i twierdze w rozwoju współczesnej turystyki*, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku, Gdańsk.
- Stasiak A., 2006, *Produkt turystyczny – szlak*, „Turystyka i Hotelarstwo”, nr 10, s. 9-40.
- Stasiak A., 2007, *Szlaki turystyczne – zagospodarowanie, atrakcja czy produkt turystyczny?* [w:] Kuleczka P. (red.), *Szlaki turystyczne a przestrzeń turystyczna*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa.
- Stephens J., 2010, *“Remembering the Wars”: documenting memorials and war commemoration in Western Australia*, „The Journal of Architecture”, nr 15(5), s. 637-650.
- Styperek J., 2002, *Linearne systemy penetracji rekreacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań.
- Tanaś S., 2013, *Tanatoturystyka. Od przestrzeni śmierci do przestrzeni turystycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- VanderWolk W., 2006, *Victor Hugo in Exile: From Historical Representations to Utopian Vistas*, Bucknell University Press, Cranbury.
- Wilkaniec A., Chojnacka M., 2009, *Miejsce fortyfikacji w układzie terenów rekreacyjnych Poznania*, „Nauka Przyroda Technologie”, nr 3(1), s. 1-9.

Źródła internetowe

- www.dnidziedzictwa.pl/, data dostępu 11.02.2015
- www.mik.krakow.pl/dzialania/, data dostępu 26.01.2015
- www.szlakimalopolski.mik.krakow.pl, data dostępu 26.01.2015
- www.visitmalopolska.pl/szlakpierwszejwojny, data dostępu 10.02.2015

Realizing the military-historical potential for tourism purposes exemplified by Eastern Front Trail of World War I in the Malopolska voivodship

Key words: facilities and military-historical places, military cultural tourism, thematic trail, "memory boom", Malopolska

Abstract

In recent years, located in Poland military-historical heritage became the basis for the creation of new tourism products, contributing to the increase in tourist traffic. One of the examples of the use of such facilities and places is the creation of a thematic trail on their basis. The article presents the route of Eastern Front Trail of World War I in the Malopolska voivodship – the trail whose creation was evoked by hundred-year anniversary of the outbreak of the ‘Great War’ Conducted inventory of the military-historical facilities and places on the Trail allowed for their analysis and assessment of their state.